

İLKÖĞRETİMDE İNSAN HAKLARI VE SORUMLULUK EĞİTİMİ

Yrd. Doç. Dr. Yasemin Karaman KEPENEKÇİ
Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi

İlköğretimde insan hakları ve sorumluluk eğitiminin birlikte verilmesinde yarar vardır. Bu çalışmada, Türkiye eğitim sisteminde, ilköğretim kurumlarında insan hakları ve sorumluluk eğitimi açısından mevcut durumun ortaya konması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, ilköğretim okullarında okutulan Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Ders Kitapları içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İnceleme sonucunda, genel olarak ders kitaplarında insan hakları konusuna, sorumluluk konusundan daha fazla yer verildiği, ancak küçük sınıflarda sorumluluk eğitiminin, büyük sınıflarda ise insan hakları eğitiminin yoğunluk taşıdığı ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: İnsan hakları eğitimi, sorumluluk eğitimi, ilköğretim, hayat bilgisi, sosyal bilgiler.

HUMAN RIGHTS AND RESPONSIBILITY EDUCATION IN ELEMENTARY SCHOOLS

Yasemin Karaman KEPENEKÇİ, Asst. Prof.

Ankara University, Faculty of Science Education

It is necessary to teach both human rights and responsibility education in elementary schools. In this study, it was aimed to make clear the current status of human rights and responsibility education in Turkish Education System. Therefore, life studies textbooks and social studies textbooks used in elementary schools were analyzed using content analysis method. As a result, it was found that, generally, the subjects about human rights took place more than the subjects on responsibility in the textbooks. Responsibility education was more concentrated in the first grades while human rights education was more intensive in the advanced grades.

Key words: *Human rights education, responsibility education, elementary school, life studies textbooks, social studies textbooks.*

Öğrencilerde hak ve sorumluluk bilincinin geliştirilmesi gerekir. Bunun yolu da insan hakları ve sorumluluk eğitiminin verilmesinden geçmektedir. Ancak, son yıllarda insan hakları eğitiminin üzerinde sıklıkla durulduğu, ama sorumluluk eğitimine aynı ağırlığın verilmediği dikkati çekmektedir. Acaba bu durum neden kaynaklanmaktadır?

Yukarıdaki soruyu cevaplayabilmek için, öncelikle dünyadaki genel duruma bakmak gerekir. Uluslar arası düzeyde 1970'li yıllardan itibaren insan haklarının eğitimi konusunda bir duyarlılık oluşmaya başlamış ve bu duyarlılık son resmi ifadesini Birleşmiş Milletler "İnsan Hakları Eğitimi On yılı Genel Kurul Kararı"nda bulmuştur. Adı geçen Karar'a göre 1995-2004 yılları arası İnsan Hakları Eğitimi On Yılı olarak kabul edilmiştir. Bu Karar Türkiye'de de etkisini hemen göstermiş ve yaklaşık son on yıldır ülkemizde insan hakları eğitimi ile ilgili çalışmalar hız kazanmıştır.

Diğer yandan, sorumluluk eğitimi açısından Türkiye'deki duruma bakılırsa, sorumluluk eğitimi konu alan çalışmaların, insan hakları eğitimi ile ilgili çalışmalar kadar yoğunluk göstermediği dikkati çekmektedir. Bu durum birçok nedene dayandırılabilir. Bu nedenlerden birisi, zaten ders programlarında ve dolayısıyla okul kitaplarında sorumluluk ile ilgili konulara yeterince yer verildiği ve dolayısıyla bu konuda daha fazla çalışma yapmaya gerek olmadığı olabilir. İşte bu araştırma, mevcut duruma göre, ders kitaplarında insan hakları ve sorumluluk ile ilgili konulara ne düzeyde yer verildiğini ortaya koyma ihtiyacından yola çıkılarak yapılmıştır.

Unutmamak gerekir ki, hak ve sorumluluk, birbiri ile yakın ilişki halinde olan kavramlardır ve insan haklarının olmadığı bir yerde sorumluluktan, sorumluluğun olmadığı bir yerde ise insan haklarından söz etmek çok zordur. Bu kavramların taşıdığı anlamlar göz önüne alındığında, her ikisine de eşit derecede önem vermenin gerektiği söylenebilir.

PROBLEM DURUMU

İnsan hakları konusu giderek artan bir şekilde dünya kamuoyunun dikkatini çekmektedir. İnsan hakları, insanları korumak ve geliştirmek için gereklidir. Bu haklar evrensel ilke ve kurallardan oluşur ve ulaşılması istenen

ideal haklar olarak ifade edilir. Günümüzde ideal haklar olarak açıklanan insan haklarının çoğu pozitif hukuka girmiş ve maddi yaptırımlarla güvence altına alınmıştır. İnsan haklarının Anayasada tanınan ve güvenceye alınan kısmına “temel haklar” denir.

Sorumluluk ise, en kısa şekilde, kişinin kendi davranışlarının sonucunu üstlenmesi şeklinde tanımlanabilir. İnsan, davranışlarının hesabını önce kendisine, sonra diğer insanlara verebilmelidir. Sorumluluk, genellikle yükümlülük ve ödev kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ödev, bir temel hakkın sınırlandırılması sonucunda oluşan hukuksal durumdur. Temel haklar sınırlandırılmış olmaları nedeniyle ödevler içerir. Kişinin kendisine tanınan hak, toplum, diğer insanlar ve hatta gelecek kuşaklar için ödev niteliği taşır. Öyleyse, insan haklarının kişilere ödev ve sorumluluk yüklediği söylenebilir. Kimse sınırsız ve sonsuz hak ve özgürlüğe sahip olamaz; hak ve ödev dengesini kurmak gerekir (Vural, 2000; Gülmez, 2001).

İnsan haklarının bütün insanlar tarafından bilinmesi, kullanılması, korunması ve geliştirilmesi bu alanda verilecek bir eğitim ile gerçekleşir. Bu eğitime “insan hakları eğitimi” denilmektedir. İnsan hakları eğitimi sadece okul dediğimiz kurumlarda verilen eğitim ile sınırlı olmayıp, ailede, televizyonda, radyoda, işyerlerinde, internette kısacası tüm toplumda verilen insan hakları eğitime karşılık gelmektedir (Karaman-Kepenekci, 2000a; Gülmez, 2001). İnsan hakları eğitimi ile yalnızca sahip olunan haklar konusunda bir bilinç değil, aynı zamanda, bu haklara diğer insanların da aynen sahip olduğu gerçeğinden hareketle, başkalarının haklarına saygı duyma bilinci de kazandırılmaya çalışılır. İşte, bu noktada sorumluluk eğitimi devreye girer. Çünkü sorumluluk eğitimi ile de, tıpkı insan hakları eğitiminde olduğu gibi bir yandan sahip olunan hakların bilinmesi ve korunması konusunda bireyi bilinçlendirmek amaçlanırken, diğer yandan da insanların haklarına saygı duyma sorumluluğu da geliştirilmeye çalışılır. Böylece insan hakları ihlallerine karşı duyarlılık kazandırılır. Hatta uzun vadede insan hakları ihlallerinin önüne geçilmiş olur. Bu durumda insan hakları eğitiminin, bireye kendi haklarına sahip çıkma, başkalarının haklarını çiğnememe, insanlığa hizmet etme gibi davranışları kazandıran sorumluluk eğitimini de içerdiği söylenebilir (Karaman-Kepenekci, 2002).

Sorumluluk eğitimi, kişinin üstüne düşen görevi ya da sorumluluğu yerine getirmesini sağlamak için verilir. Sorumluluk eğitiminin temelinde, öğrencinin kendini kontrol edebilme becerisini geliştirme ve çevresine uyum sağlamasına yönelik disiplin yatar. Bu yönüyle sorumluluğun öğrenilen bir beceri olduğu söylenebilir (Çelebi-Öncü, 2002).

yasemin karaman kepenekçi

Öğrencinin sorumluluk duygusunu geliştirmeyi etkileyen birçok etmen vardır. Bunların başında, öğrencinin geldiği sosyo-ekonomik çevre, okul ortamı ve öğrenci-öğretmen ilişkisi gelmektedir. Öğrencinin ait olduğu sosyo-ekonomik çevre, sınıf ve okul ortamını etkilemekte ve bu çevre üzerinde okulun doğrudan bir etkisi olamamaktadır. Ancak sorumluluk bilincini geliştirecek bir okul ortamı ve öğrenci-öğretmen ilişkisi oluşturma okulun doğrudan etki alanına girmektedir. Okul ve sınıf ortamında, öğrencilere yaşlarına ve yeteneklerine uygun sorumluluklar verilerek, yaptıklarının sonuçlarını görme olanakları sağlanarak, sosyal olarak kabul edilebilir ya da edilemez davranışlar öğretilerek, karar verme becerisi kazandırılarak ve olumlu modeller sunularak onların sorumluluk duyguları geliştirilmeye çalışılmalıdır. İyi bir sorumluluk eğitimi ile, topluma uyum sağlayan, toplum kurallarına uyan, karşısındakini anlayabilen, kendi kararlarını cesaretle alıp bu kararlarının sonuçlarına katlanmayı bilen, bağımsız, tutarlı ve girişken kişiler yetiştirilebilir (Özden, 2002; Çelebi-Öncü, 2002).

İnsan hakları ve sorumluluk eğitiminde en önemli nokta, bu alanda öğrenilenlerin davranışa dönüştürülmesidir. Bunu gerçekleştirmek için, daha önce de belirtildiği gibi, okul ve sınıf ortamında, insan hakları ve sorumluluk alanında öğrenciye öğretilenler ile ona karşı yetişkinler tarafından sergilenen davranışlar arasında bir tutarlılığın olması gerekir. Ayrıca, insan hakları ve sorumluluk eğitimini kişinin düzeyine uygun bir içerik ile vermek, katılımı en üst düzeye çıkaran aktif öğretim yöntemlerini uygulamak ve değişik eğitim materyallerini doğru bir şekilde kullanmak da önem taşımaktadır.

Bütün bunların yanında, ayrı bir insan hakları ve sorumluluk dersine de gereklilik vardır. Çünkü alanla ilgili temel bilgi ve beceriyi kazandırmanın ilk şartı, o alanda ayrı bir dersin verilmesidir. Ancak, olumlu yönde bir davranış değişikliği için, insan hakları ve sorumluluk konusunun sadece "insan hakları" veya "sorumluluk" adı altında açılacak bir ders içinde verilmesi ile yetinilmemelidir. Çünkü belirtilen alanlar tek bir derse sığmayacak kadar kapsamlıdır. Bu eğitimin ayrı ve kendine özgü bir dersin içinde verilmesinin yanı sıra, tüm okul programına yayılarak her dersin içinde yer alması ve her dersin insan hakları ve sorumluluk eğitimini destekleyecek şekilde düzenlenmesi gerekir (Karaman-Kepenekçi, 2000b). İlköğretim düzeyi açısından konuya yaklaşıldığında, insan hakları ve vatandaşlık eğitimi derslerinin yanında, özellikle, hayat bilgisi ve sosyal bilgiler dersleri kapsamında insan hakları ve sorumluluk ile ilgili konulara dikkati çekmekte ve bu alanla ilgili bilgi ve deneyimi artırmaya çalışmakta yarar vardır. Çünkü hayat bilgisi ve sosyal bilgiler derslerinin programları, insan hakları ve sorumluluk eğitimine katkı sağlamaya çok elverişlidir.

Milli Eğitim Bakanlığı, eğitim programları ve ders kitapları hazırlanırken kişisel sorumluluk duygusu ve toplumsal duyarlılığı gelişmiş yurttaşların yetişmesinin göz önünde tutulmasını ilke olarak benimsemektedir. Bu ilke, gerek 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Yasası'nda, gerek 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Yasası'nda Bakanlığın görevleri arasında sayılmıştır. İlköğretim Okulları 7. ve 8. sınıf "Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi" dersinde öğrencilerin, haklarını ve özgürlüklerini kavrayarak, kendi haklarının ve toplumdaki tüm insanların haklarının farkında olmaları ve bu hakları korumaları ve gerçekleştirmeleri, ayrıca, katılımcı, sorumluluk sahibi olmaları, insana ve insan onuruna saygı duymaları hedeflenmiştir (MEB, 2001).

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, Türkiye eğitim sisteminde, ilköğretim kurumlarında insan hakları ve sorumluluk eğitimi açısından mevcut durumun incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. İlköğretim Hayat Bilgisi (1., 2., 3.) ve Sosyal Bilgiler (4., 5., 6., 7.) ders kitaplarında insan hakları konusuna ne kadar yer verilmektedir?
2. İlköğretim Hayat Bilgisi (1., 2., 3.) ve Sosyal Bilgiler (4., 5., 6., 7.) ders kitaplarında sorumluluk konusuna ne kadar yer verilmektedir?
3. İlköğretim Hayat Bilgisi (1., 2., 3.) ve Sosyal Bilgiler (4., 5., 6. ve 7.) ders kitaplarında insan hakları ve sorumluluk konularına yer verme açısından bir farklılık var mıdır?

YÖNTEM

Araştırma tarama modelindedir. İçerik analizi yöntemiyle 2002-2003 Öğretim Yılı'nda, ilköğretim okullarında okutulan, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılmış İlköğretim Hayat Bilgisi (1., 2., 3.) ve Sosyal Bilgiler (4., 5., 6., 7.) ders kitapları analiz edilmiştir.

İçerik analizi yazılı veya sözlü materyalin sistemli bir analizidir. Söylenenin ya da yazılanın kodlanarak nicelleştirilmesidir. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Böylece sözel bilgi nicel veriye dönüştürülür. İçerik analizinde, öncelikle, birbirilerine benzeyen

yasemin karaman kepenekçi

veriler belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde toplanarak, anlaşılabilir bir biçimde yorumlanır. İlk olarak, analiz birimi olarak kategoriler belirlenir. Kategori içinde seçilen ifadelerin ya da sözcüklerin metin içinde eş anlamlıları olduğu kabul edilerek, bağlam birimi olarak kabul edilen cümle, paragraf ya da tüm metin içinde sayma işlemi yapılır. En son olarak, veriler istatistiksel olarak değerlendirilip yorumlanır (Karaman-Kepenekçi, 1999, Yıldırım ve Şimşek, 2000).

Bu çalışmada yazılı bir materyal olan kitaplar üzerinde çalışıldığı için, değerlendirmede içerik analizinin kullanılması tercih edilmiştir. Analiz kategorisi olarak "insan hakları" ve "sorumluluk" konuları alınmıştır. İnsan hakları kategorisi içinde daha önce Karaman-Kepenekçi (1999) tarafından belirlenmiş olan "hak", "özgürlük", "demokrasi", "adalet", "hoşgörü" ve "barış"; sorumluluk kategorisi altında ise "yükümlülük", "karar", "dayanışma" ve "vicdan" alt kategori olarak belirlenmiştir.

Değerlendirilmesi uygun görülen alt kategoriler çalışmada aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

Hak: Hukukun tanıdığı ve koruduğu yetki ve çıkarlardır.

Özgürlük: Hürriyet, baskının ve zorlamanın olmaması, bağımsızlık, egemenlik, hukukun izin verdiği her şeyi yapabilme gücüdür.

Demokrasi: Üstün iktidarın halkta bulunduğu veya halk tarafından doğrudan ya da özgür bir seçim sistemi içinde seçilmiş temsilciler aracılığıyla kullanıldığı halk tarafından yönetimdir.

Adalet: Adil olma, suçluyu cezalandırma, yönetenlerin hukuka uygun davranmasını sağlama, doğruluk ve anlaşmazlıkları çözme anlamlarına gelir.

Hoşgörü: Anlayış gösterme, anlayışla karşılama, başka ve farklı olanlara saygı ve sevgi, zora ve baskıya başvurmadan farklılıkları kabul etme, uzlaşma gibi anlamlara gelir.

Barış: Düzenli ve huzurlu yaşam, kardeşlik, sosyal bütünlük, güvenlik, anarşinin, saldırganlığın, kargaşanın ve gerginliğin olmaması anlamlarına gelir.

Yükümlülük: Ödev, görev, hizmet, kural, koruma ve korunma ile dikkatli olma gibi anlamlara gelir.

Karar: Karar alma, karara katılma ve kararlı olma gibi anlamlara gelir.

yasemin karaman kepenekçi

Dayanışma: Paylaşma, yardımlaşma, işbölümü, işbirliği, bağlılık, ziyaret etme, selamlaşma ve birliktelik gibi anlamlara gelir.

Vicdan: Öz saygı, başkalarına saygı, söz verme, sözünde durma, tutumlu olma, özür dileme, kutlama ve teşekkür etme gibi anlamlara gelir.

Çalışmada bağlam birimi olarak cümle seçilmiş ve alt kategorilerin her cümlede ne sıklıkla geçtiği saptanmıştır. Bu aşamada, her cümle içindeki alt kategorilere karşılık gelen sözcükler veya belirtilen alt kategorileri açıklayan ifadeler ya da doğrudan anlamı veren cümleler sayılmıştır. Cümledeki her konunun ağırlığı bir puan olarak değerlendirilmiştir. Kategorileri oluşturma, tanımlama ve kodlama işlemi araştırmacının kendisi tarafından yapılmıştır.

Çalışmanın güvenilirliğini sağlamak için rastlantısal olarak seçilen bir ders kitabından (Hayat Bilgisi 2) iki kategori (demokrasi ve dayanışma) farklı bir eğitim bilimci uzmanı¹ tarafından tekrar kodlanmıştır. Belirtilen kitabın diğer uzman ile araştırmacı tarafından kodlanması karşılaştırıldığında, ortalama %83.90'lık bir görüş birliğine ulaşıldığı saptanmıştır. Araştırmanın güvenilirliği için kodlayanlar arasında en az %70'lik bir görüş birliği gereklidir (Hall, Houten, 1983). Çalışmada bu rakamın üstüne çıktığı için ders kitaplarındaki kategorilerin güvenilir bir şekilde ölçüldüğü sonucuna varılmıştır. Çalışmanın geçerliliğini sağlamak için ise analiz uygulanan kitaplardan örneklem alınmamış, tüm kitaplar hiçbir bölüm çıkarılmadan incelemeye alınmıştır.

Ders kitaplarındaki içindekiler, konuların planları, sorular, kronoloji, kaynakça ve sözlük kısımları incelemeye alınmamıştır. Ayrıca, resim, fotoğraf, kroki, harita, grafik gibi kısımlar çıkarıldıktan sonra kalan sayfa sayısı hesaplanmıştır. Daha sonra her kitabın rastgele başından, ortasından ve sonundan seçilen üç sayfadaki ortalama sözcük sayısı sayfa sayısı ile çarpılarak her kitaptaki ortalama sözcük sayısı bulunmuştur. Ders kitaplarındaki kategorilerin değerleri, tablolarda frekans, yüzde ve yoğunluk puanı olarak gösterilmiştir. Her kitap için;

Kategori % = (Kategori Frekansı / Tüm kategorilerin Toplam Frekansı) x 100

Kategori Yoğunluk Puanı = Kategori Frekansı / Toplam Ortalama Sözcük Sayısı

formüllerine göre elde edilmiştir. Yoğunluk puanları hesaplanırken çıkan sayıların çok küçük olması ve küçük sayılarla çalışmanın yorumlamada güçlük çıkarması sonucu tüm kategorilere ait yoğunluk puanları 1000 ile çarpılmıştır. Böylece değerlendirmede ve puanların anlaşılmasında kolaylık sağlanmıştır.

¹.Dr. Kamile Demir

BULGULAR

Bu bölümde, ilköğretim okullarında 2002-2003 Öğretim Yılı için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ders kitabı olarak okutulmasına karar verilmiş ilköğretim Hayat Bilgisi Ders Kitapları (1., 2., 3.) ile Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında (4., 5., 6., 7.) insan hakları ve sorumluluk konularına ne kadar yer verildiği karşılaştırılarak tartışılacaktır.

Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabı

Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabına uygulanan analiz sonucunda elde edilen değerlere göre, kitapta “sorumluluk” kategorisi (99.48) ile ilgili ifadelerle “insan hakları” kategorisi (48.66) ile ilgili ifadelerden daha sık yer verildiği dikkati çekmektedir. Kitapta yoğunluk puanı en yüksek olan alt kategori “yükümlülük” kategorisidir (64.06). Bunu sırasıyla, başlıca “dayanışma” (28.95), “hak” (16.32), “demokrasi” (11.70) ve “barış” (9.24) alt kategorileri izlemektedir (Tablo 1).

“Sorumluluk” kategorisi kapsamında yer verilen “yükümlülük” alt kategorisine “Sınıfımızı temiz tutalım. Çöpleri çöp kutusuna atalım. Yerleri kirletmeyelim. Kirleten arkadaşlarımızı uyaralım” gibi cümleler örnek olarak verilebilir (Hayat Bilgisi 1, 16). “Dayanışma” alt kategorisine örnek olarak ise “Ailemizde dayanışma vardır. Sevinçleri ve üzüntüleri paylaşıyoruz. Ev işlerinde ailemize yardım ederiz. Ailemizde işleri paylaşarak daha kolay yaparız. Ailemizde birbirimize güveniyoruz. Dayanışmanın temelinde sevgi vardır. Dayanışma bizi kötülüklerden korur” (Hayat Bilgisi 1, 78) ifadeleri gösterilebilir.

Kitapta “insan hakları” kategorisi içinde yer alan “demokrasi” alt kategorisi ile yakından ilgili, “Sınıf Başkanının Seçimi”, “Eğitici Kol Başkanlarının Seçimi”, “Oyunda Demokrasi” gibi bölümler bulunmaktadır. “Sınıf Başkanının Seçimi” başlığı altında başkan olmak isteyen öğrencilerin kendi istekleri ile aday oldukları, seçim sandığının hazırlandığı, gizli oyların tek tek sayıldığı, seçim sonunda sınıf başkanı seçilen öğrencinin kutlandığı ve başkanın da sınıfa teşekkür ettiği belirtilmiştir (Hayat Bilgisi 1, 36-38). Bu kısımda, sınıf ortamında, genel seçimlere benzer bir seçim ortamı oluşturulmaya çalışılarak, öğrencilere küçük yaşlardan başlayarak demokrasi kültürünün verilmesi amaçlanmaktadır.

Tablo 1. Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%0)
İnsan Hakları	Hak	53	33,54	16,32
	Özgürlük	8	5,07	2,46
	Demokrasi	38	24,06	11,70
	Adalet	2	1,27	0,62
	Hoşgörü	27	17,09	8,32
	Barış	30	18,97	9,24
	Toplam	158	100	48,66
Sorumluluk	Yükümlülük	208	64,40	64,06
	Karar	2	0,62	0,62
	Dayanışma	94	29,10	28,95
	Vicdan	19	5,88	5,85
	Toplam	323	100	99,48

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı:3.247

Hayat Bilgisi 2 Ders Kitabı

Hayat Bilgisi 2 Ders Kitabında, Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabının tersine “insan hakları” kategorisinin toplam yoğunluk puanı (50.85) “sorumluluk” kategorisinin toplam yoğunluk puanından (36.27) daha fazladır. Hayat Bilgisi 2 Ders Kitabında yoğunluk puanı en yüksek olan alt kategori yine “yükümlülük” kategorisidir (26.85). Bu kategoriye az bir farkla “hak” alt kategorisi (24.01) izlemektedir (Tablo 2).

Belirtilen ders kitabının en önemli özelliği “Okulda ve Evde Dayanışma” adı verilen 2. Ünitenin altında insan hakları ve sorumluluk ile ilgili birçok konuya yer verilmiş olmasıdır. Bu ünite kapsamında, okulda demokrasi, evde demokrasi, insan hak ve hürriyetleri ile sorumlulukları (iletişim hürriyeti, basın hürriyeti, öğrenim hürriyeti), vatandaşlık görevleri (seçme ve seçilme hakkı) konuları bulunmaktadır.

Aşağıda kitapta insan hakları ve sorumluluk kategorileri kapsamında değerlendirilebilecek ifadelerden örnekler sunulmuştur (Hayat Bilgisi 2, 32-47):

- ...Her bireyin eğitim ve öğrenim görmek hakkıdır...
- ...Öğrenim hakkımızı kullanırken kendimize karşı sorumluluklarımız da vardır...
- ...Okulda haklarımızı kullanırken arkadaşlarımıza karşı sorumluluklarımız da vardır...

Tablo 2. Hayat Bilgisi 2 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%)
İnsan Hakları	Hak	186	47,21	24,01
	Özgürlük	41	10,41	5,29
	Demokrasi	73	18,53	9,42
	Adalet	6	1,52	0,77
	Hoşgörü	15	3,81	1,94
	Barış	73	18,52	9,42
	Toplam	394	100	50,85
Sorumluluk	Yükümlülük	208	74,02	26,85
	Karar	10	3,56	1,29
	Dayanışma	33	11,74	4,26
	Vicdan	30	10,68	3,87
	Toplam	281	100	36,27

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı:7.746

- ...Bu sorumluluklarımızı yerine getirmediğimizde okul düzeni bozulur...
- ...Bütün insanlar hür ve eşit haklara sahip olarak doğarlar...
- ...Başkalarının hak ve hürriyetlerine saygılı olmak bireylerin sorumluluğudur...

Tablo 2'deki analiz sonuçlarından ve yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi Hayat Bilgisi 2 Ders Kitabında insan hakları ile ilgili konular verilirken sorumluluk kavramı, sorumluluk ile ilgili tartışmalar yapılırken de insan hakları fikri verilmeye çalışılmıştır. Diğer bir deyişle, insan hakları ve sorumluluk kavramları arasındaki bağlantı her fırsatta kurulmaya çalışılmıştır.

Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabı

Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabında "insan hakları" kategorisinin toplam yoğunluk puanı (48.47), "sorumluluk" kategorisinin toplam yoğunluk puanından (34.17) fazladır. Kitapta en yüksek yoğunluk puanlarını "hak" (22.64) ile "yükümlülük" (21.45) alt kategorileri almıştır. Bu kategorileri sırasıyla başlıca "demokrasi" (11.01) ile "dayanışma" (8.09) alt kategorileri izlemektedir (Tablo 3).

Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabında "İnsan Hakları Haftası" adını taşıyan bir okuma parçasına yer verilmiştir. Bu başlık altında 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletlerin toplandığı ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini kabul ettiği belirtildikten sonra, kısaca insan haklarının tarihi gelişimi ile insan hak ve

Tablo 3. Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%0)
İnsan Hakları	Hak	249	46,63	22,64
	Özgürlük	58	10,86	5,27
	Demokrasi	122	22,85	11,01
	Adalet	21	3,94	1,91
	Hoşgörü	11	2,06	1,00
	Barış	73	13,66	6,64
	Toplam	534	100	48,47
Sorumluluk	Yükümlülük	236	62,77	21,45
	Karar	14	3,72	1,27
	Dayanışma	89	23,67	8,09
	Vicdan	37	9,84	3,36
	Toplam	376	100	34,17

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 11.000

özgürlüklerinin önemi verilmiştir. Ayrıca, kitabın 5. Ünitesi'nin altında "Hak ve Sorumluluklarımız" adını taşıyan bir konuya yer verilmiştir. Bu kısımda insan hakları, haklara saygı, gelenek ve göreneklere saygı ile sosyal dayanışmanın insanların hak ve sorumluluğu olduğu belirtilmiştir. Yine aynı ünite altında yer alan "İnsan Hak ve Hürriyetleri ile Sorumlulukları" başlığı altında da sadece yerleşme ve seyahat hürriyeti ile düşünce hürriyetine yer verilmiştir. "Vatandaşlık Görevleri"nin tartışıldığı kısımda ise seçme ve seçilme hakkı ile askerlik yapmak vatandaşlık görevi olarak ifade edilmiştir. Seçme ve seçilme hakkı Hayat Bilgisi 2 Ders kitabında da vatandaşlık görevi şeklinde belirtilmiştir. Kitapta bu hakkın özellikle görev olma boyutuna vurgu yapılmıştır. Oysa ki seçme ve seçilme hem siyasal bir görev hem de bir haktır. Seçme ve seçilme hakkının en önemli özelliği, vatandaşların devlet yönetimine katılmasını sağlayan yollardan biri olmasıdır. Bu yönüyle de hak olma yönü, görev olma özelliğinin önüne geçmektedir. Öğrencilere bu hakkın sadece görev olarak gösterilmesi yanlıştır.

Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı

Kitapta "insan hakları" kategorisinin yoğunluk puanı (36.03), az bir farkla "sorumluluk" kategorisinin yoğunluk puanından (28.54) yüksektir. Kategorilerin kitaptaki yoğunlukları incelendiğinde, en yüksek yoğunluk puanına yine "hak" alt kategorisi (16.86) ile "yükümlülük" alt kategorisinin (12.50) sahip olduğu görülür (Tablo 4).

Tablo 4. Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%)
İnsan Hakları	Hak	205	46,80	16,86
	Özgürlük	25	5,71	2,06
	Demokrasi	66	15,07	5,43
	Adalet	26	5,94	2,14
	Hoşgörü	21	4,79	1,73
	Barış	95	21,69	7,81
	Toplam	438	100	36,03
Sorumluluk	Yükümlülük	152	43,80	12,50
	Karar	8	2,31	0,66
	Dayanışma	106	30,55	8,72
	Vicdan	81	23,34	6,66
	Toplam	347	100	28,54

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 12.160

Aile, Okul ve Toplum Hayatı'nın ele alındığı ilk ünitenin altında insan hakları ve sorumlulukla yakından ilişkili bilgilere ve tartışmalara birlikte yer verilmiştir. Aile ile ilgili, aile bireyleri arasında sevgi, saygı ve hoşgörünün önemi, aile bireyleri arasında dayanışma ve önemi, aile hayatında sosyal güvence, ailede demokratik hayat, ailede temizlik ve sağlık kurallarına uymanın önemi; okulla ilgili olarak, okulda uyulması gereken kurallar, okulun ve okul eşyalarının korunması, okulun çevresinin güzelleştirilmesi ve korunması, okul-aile işbirliği, okulda demokratik hayat; toplum hayatı ile ilgili olarak da, toplum içinde yaşamının gereği ve önemi, toplumda demokratik hayat, toplum hayatında sevgi, saygı, işbirliği ve dayanışmanın önemi ve toplum hayatını düzenleyen kurallar ve bize düşen görevler gibi konuların varlığı dikkati çekmektedir. Aşağıda, kitapta geçen insan hakları ve sorumluluk kategorilerine ilişkin ifadelerden örnekler bulunmaktadır (Sosyal Bilgiler 4, 9-37):

- ...Demokrasi hayatın her döneminde yaşanan bir olgudur. Demokrasi; saygıya, hoşgörüye ve kurallara dayanan düzenli bir yaşam biçimidir. Öğrencilere demokrasiyi kavratmak ve demokratik davranışlar kazandırmak konusunda da okula büyük görev düşmektedir. Okul, demokrasiyi benimseyen, davranışlarıyla da bunu gösteren bireyler yetiştirmelidir...
- ...Dayanışma, bir topluluğu oluşturanların duygu, düşünce ve ortak çıkarlarda birbirilerine karşılıklı bağlanmasıdır...

yasemin karaman kepenekçi

- ...Özgürlük, başkasının hakkına el uzatmak değildir. Toplumdaki insanların hakkını çiğnemek de değildir...

Sonuçlarından ve açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Sosyal Bilgiler 4 ders kitabında, demokratik hayat ile ilgili tartışmalar dışında, insan hakları ile doğrudan bağlantılı bir bölüm bulunmamakta; aile, okul ve toplum hayatı ile ilişkili bir şekilde insan hakları konusu verilmeye çalışılmaktadır. Diğer yandan, sorumluluk konusu, dayanışma, kurallar, görevler vb. gibi belirgin ifadelerle başlıklar halinde, insan hakları kategorisine göre daha ön planda tutularak ele alınmaktadır.

Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı

Sosyal Bilgiler Ders Kitabında “insan hakları” kategorisinin yoğunluk puanı (61.45), “sorumluluk” kategorisinin yoğunluk puanından (17.42), analize tabi tutulan daha önceki ders kitapları ile karşılaştırıldığında belirgin bir şekilde yüksek çıkmıştır. “insan hakları” kategorisi içinde en yüksek yoğunluk puanına sahip alt kategoriler sırasıyla başlıca “hak” (22.78), “demokrasi” (14.20) ve “barış” tır (13.75). “Sorumluluk” kategorisi içinde ise en yüksek yoğunluk puanına sahip alt kategori “yükümlülük” kategorisidir (Tablo 5).

Tablo 5. Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%)
İnsan Hakları	Hak	459	37,08	22,78
	Özgürlük	101	8,16	5,01
	Demokrasi	286	23,10	14,20
	Adalet	96	7,75	4,77
	Hoşgörü	19	1,53	0,94
	Barış	277	22,38	13,75
	Toplam	1238	100	61,45
Sorumluluk	Yükümlülük	211	60,11	10,47
	Karar	23	6,55	1,14
	Dayanışma	85	24,22	4,22
	Vicdan	32	9,12	1,59
	Toplam	351	100	17,42

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 20.145

Kitabın özellikle “Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk?” ismini taşıyan ikinci ünitesinin altında, özellikle, Kurtuluş Savaşı, Savaş Dönemi, Barış Dönemi, Türk İnkılabı ve Önemi ve Atatürkçü Düşünce Sistemi konu başlıkları

yasemin karaman kepenekçi

çerçevesinde demokrasi ve barış kategorisi ile ilgili birçok ifadeye yer verilmiştir. Örnek vermek gerekirse (Sosyal Bilgiler 5, 65-70);

...Mustafa Kemal, yeni Türk Devletini kurarken milli sınırlar içinde hür ve bağımsız yaşamayı vazgeçilmez bir ilke olarak kabul etmiştir. O, dış politikada bağımsızlıktan ve devletlerin eşitliği ilkesinden hiç ödün vermemiştir... Bütün anlaşmazlıkların barış yolu ile çözümü, Atatürk'ün izlediği en önemli ilke olmuştur. Bu ilke "Yurtta sulh, cihanda sulh"tur...

...Anayasamızın birinci maddesi, devletin şeklini belirler. Buna göre; "Türkiye Devleti bir cumhuriyettir." Anayasamızda cumhuriyetin nitelikleri de yer alır. Buna göre; "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir..."

Halkçılık ilkesi; devletin vatandaşa, vatandaşın da devlete karşı hak ve görevlerini en çağdaş şekilde düzenler. Bu ilkenin uygulanmasında halk, çalışmasının ve emeğinin karşılığını, hak ve adalete dayanan bir düzen içinde elde eder. Vatandaş, haksızlığa uğradığı zaman, kanunların gösterdiği yollardan hakkını arar...

Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabında "çevre hakkı" ile ilgili konulara da, üçüncü ünite altında ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Hava kirliliği, toprak kirliliği, su kirliliği ile gürültü ve sonuçları tartışılmış, çevre sorunlarının çözümünde kişilere ve devlete düşen görevler ele alınmıştır.

Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı

Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabında da "insan hakları" kategorisinin yoğunluk puanı (51.10), "sorumluluk" kategorisinin yoğunluk puanından (11.90) oldukça fazladır. "İnsan hakları" kategorisi içinde başlıca "hak" (25.81) ve "barış" alt kategorileri en yüksek yoğunluk puanına sahip kategorilerdir. "Sorumluluk" kategorisi içinde de yine "yükümlülük" (7.79) alt kategorisi en yüksek yoğunluk puanını almıştır (Tablo 6).

Kitabın, insan hakları ve sorumluluk açısından yaklaşıldığında en önemli özelliği "Demokratik Hayat"ın tartışıldığı ilk ünitesidir. Bu ünite,

Tablo 6. Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%)
İnsan Hakları	Hak	785	51,51	25,81
	Özgürlük	78	5,12	2,56
	Demokrasi	218	14,30	7,17
	Adalet	62	4,07	2,03
	Hoşgörü	16	1,05	0,53
	Barış	365	23,95	12,00
	Toplam	1524	100	51,10
Sorumluluk	Yükümlülük	237	65,47	7,79
	Karar	11	3,04	0,36
	Dayanışma	81	22,37	2,66
	Vicdan	33	9,12	1,08
	Toplam	362	100	11,90

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 30.417

Demokrasi ve Demokrasinin Türk Toplumunu İçin Önemi, Demokrasinin Temel İlkeleri, Demokrasinin Korunmasında Bireye Düşen Görevler, Demokraside Kamuoyu ve Basının Önemi, Eğitim ve Demokrasi İlişkisi, Devlet ve Vatandaş İlişkisi, Toplumda Yardımlaşma ve Çocuk Hakları gibi birçok önemli konuya yer verilmiştir. Özellikle, bu kitabın okutulduğu yaklaşık 12 yaşındaki çocuklara, kendilerini yakından ilgilendiren çocuk hakları konusunda eğitilmesi kayda değer bir durumdur. Ayrıca, ikinci ünite altında "İnsanlığı Tehdit Eden Bazı Önemli Olaylar"dan konu ile ilgili, savaş, açlık, israf; nükleer, biyolojik ve kimyasal silahlar ile mayınların kullanımı; eğitimsiz nüfus ve işsizlik gibi konular tartışılmıştır. Kısaca, Sosyal Bilgiler 6 Ders kitabının, insan hakları ve sorumluluk açısından önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı

Bu kitapta da yine "insan hakları" kategorisinin yoğunluk puanı (51.88), "sorumluluk" kategorisinin yoğunluk puanının (8.25) oldukça üstündedir. "İnsan hakları" kategorisi içinde "hak" (20.04) ve "barış" (19.27) alt kategorilerinin yoğunluk puanları birbirine yakın ve yüksektir. "Sorumluluk" kategorisi içinde ise en yüksek yoğunluk puanına "dayanışma" (4.67) alt kategorisi sahiptir (Tablo 7).

Tablo 7. Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%0)
İnsan Hakları	Hak	622	38,63	20,04
	Özgürlük	120	7,45	3,87
	Demokrasi	157	9,75	5,06
	Adalet	104	6,46	3,35
	Hoşgörü	9	0,56	0,29
	Barış	598	37,15	19,27
	Toplam	1610	100	51,88
Sorumluluk	Yükümlülük	72	28,13	2,32
	Karar	19	7,42	0,61
	Dayanışma	145	56,64	4,67
	Vicdan	20	7,81	0,64
	Toplam	256	100	8,25

Not: Kitapta Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 31.034

Kitapta geçen insan hakları ve sorumluluk kategorilerine;

...Türk vatandaşı olarak yurdumuzun değerini iyi bilmeli, onu korumak için üzerimize düşen görevlerimizi yerine getirmeliyiz...

...Fransız İhtilali önce Fransa'yı daha sonra da diğer devletleri etkileyen gelişmelere neden oldu. Hürriyet, eşitlik, adalet, milliyetçilik akımları bütün dünyaya yayıldı...

...Bunun için, Tanzimat Fermanı adı verilen ve yapılacak ıslahat hareketlerini bildiren bir ferman hazırladı...

ifadeleri örnek olarak verilebilir (Sosyal Bilgiler 7, 51-197).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Milli eğitim mevzuatında, milli eğitimin genel amaçları ve temel ilkeleri arasında insan hakları ve sorumluluk eğitimi de yer almaktadır. Belirtilen hukuksal düzenlemeler doğrultusunda devletin, bireylere haklarını ve sorumluluklarını öğretme yükümlülüğü vardır.

Çalışmada, insan hakları ve sorumluluk eğitiminde, tüm derslerden yararlanılması gerektiği gerçeğinden hareketle, ilköğretim Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Ders Kitapları içerik analizine tabi tutulmuş ve bu kitaplarda

belirtilen konulara ne sıklıkla yer verildiği karşılaştırmalar yapılarak tartışılmıştır. Tüm ders kitaplarındaki tüm kategorilerin yoğunluk puanları Tablo 8’de sunulmuştur. Buna göre, genel olarak bakıldığında, tüm kitaplarda “insan hakları” kategorisinin yoğunluk puanı (50.94), sorumluluk kategorisinin yoğunluk puanından (19.84) oldukça fazla çıkmıştır. Bu durumda, yaklaşık son on yıldır Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde insan hakları eğitimi konusunda yapılan çalışmaların ders kitaplarına yansıdığı sonucu çıkarılabilir. “insan hakları” kategorisi içinde en yüksek yoğunluk puanına sahip alt kategori “hak” (22.11) kategorisidir. Bunu sırası ile “barış” (13.05), “demokrasi” (8.29), “özgürlük” (3.72), “adalet” (2.74) ve “hoşgörü” (1.02) alt kategorileri izlemektedir (Tablo 8).

Tablo 8. Tüm Ders Kitaplarındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

Kategoriler		Puanlar		
		f	%	YP(%)
İnsan Hakları	Hak	2559	43,40	22,11
	Özgürlük	431	7,31	3,72
	Demokrasi	960	16,28	8,29
	Adalet	317	5,38	2,74
	Hoşgörü	118	2,00	1,02
	Barış	1511	25,63	13,05
	Toplam	5896	100	50,94
Sorumluluk	Yükümlülük	1324	57,67	11,44
	Karar	87	3,79	0,75
	Dayanışma	633	27,57	5,47
	Vicdan	252	10,97	2,18
	Toplam	2296	100	19,84

Not: Kitaplarda Geçen Toplam Ortalama Sözcük Sayısı: 115,749

Ders kitaplarında sorumluluk ile ilgili konulara da yer verilmiş olmakla birlikte, bu yer verme insan hakları konusuna yer verme ile karşılaştırıldığında oldukça yetersiz görünmektedir. Halbuki insan hakları ve sorumluluk bilincine aynı ağırlığın verilmesi gerekir. “Sorumluluk” kategorisi içinde ise en yüksek yoğunluk puanına “yükümlülük” alt kategorisi (11.44) sahiptir. Daha sonra sırasıyla “dayanışma” (5.47), “vicdan” (2.18) ve “karar” (0.75) alt kategorileri gelmektedir.

Tüm ders kitaplarındaki insan hakları ve sorumluluk kategorilerinin toplam yoğunluk puanına göre dağılımına bakıldığında (Tablo 9), “insan hakları” kategorisinin en yüksek yoğunluk puanına Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabında (61.45) ulaştığı görülmektedir. En düşük yoğunluk puanını ise Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabında (36.03) almıştır. Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabı dışında, bütün ders kitaplarında insan hakları kategorisinin yoğunluk puanı sorumluluk kategorisinin yoğunluk puanından yüksektir.

Tablo 9. Tüm Ders Kitaplarındaki İnsan Hakları ve Sorumluluk Kategorilerinin Toplam Yoğunluk Puanlarına (YP) Göre Dağılımı

Ders Kitapları	Toplam Yoğunluk Puanları (%O)		
	İnsan Hakları	Sorumluluk	Toplam
Hayat Bilgisi 1	48,66	99,48	148,14
Hayat Bilgisi 2	50,85	36,27	87,12
Hayat Bilgisi 3	48,47	34,17	82,64
Sosyal Bilgiler 4	36,03	28,54	64,57
Sosyal Bilgiler 5	61,45	17,42	78,87
Sosyal Bilgiler 6	51,10	11,90	63,00
Sosyal Bilgiler 7	51,88	8,25	60,13

“Sorumluluk” kategorisi yukarıda da belirtildiği gibi en yüksek yoğunluk puanını Hayat Bilgisi 1 Ders Kitabında (99.48) almıştır. Sadece ilköğretim 1. sınıf öğrencilerine, sorumluluklarının haklarından daha çok öğretildiği görülmektedir. Sorumluluk kategorisinin en düşük yoğunluk puanını ise, Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabında (8.25), yani sosyal bilgiler dersinin okutulduğu son sınıfta alması hayli ilginçtir. Kısaca, küçük sınıflarda sorumluluk eğitiminin, büyük sınıflarda da insan hakları eğitiminin ağırlık kazandığı belirtilebilir. Oysa ki, sorumluluk eğitiminin sadece örgün eğitimin ilk yıllarında değil, tüm yıllara yayılarak dengeli bir biçimde yer verilmesinde yarar vardır.

Ayrıca, incelenen tüm ders kitapları genel olarak değerlendirildiğinde, insan hakları ile ilgili konuların uygun bir sistematik içinde ele alınmadığı, bazen gereğinden fazla ayrıntıya girildiği, bazen de önemli olan bazı konuların atlandığı dikkati çekmektedir. Ayrıca kitaplarda bazı kavramların eski dildeki kullanımlarının tercih edildiği (hürriyet, seyahat vb.) görülmektedir. Kitapların içeriğinin olduğu kadar, dilinin de tekrar gözden geçirilmesinde yarar vardır.

Son olarak, belirtilen ders kitaplarında, insan hakları ve sorumluluk ile ilgili konuların sadece bilgi düzeyinde verilmesi ile yetinildiği, bu konuları besleyecek

etkinliklere ve öğrencilerin aktif olarak derse katılımlarını sağlayacak yöntemlere yeterince yer verilmediği ifade edilebilir. Hatta Sosyal Bilgiler kitaplarında, neredeyse tarih kitaplarındaki kadar çok fazla bilgiye yer verilmektedir. Kitaplardaki bilgilerin, öğrencilerin yaşları ve düzeyleri dikkate alınarak olabildiğince sadeleştirilmesinde, ağırlığın bilgilerin davranış haline gelmesini sağlayacak etkinliklere ve yöntemlere verilmesinde de yarar vardır.

KAYNAKÇA

- Gülmez, M. (2001) **İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi**. Ankara:TODAİE Yayını.
- Gürkaynak, İ., Gözütok, D., Akipek, Ş., Bağlı, M.T., Erhürman, T., Özdemir, F.U. (1998) **Yurttaş Olmak İçin**. İstanbul: Umut Vakfı.
- Hall, R.V.; Houten, V.H. (1983) **Managing Behavior, Behavior Modification: The Measurement of Behavior**. Pro-ed, Austin, USA.
- Kepenekci, Y.K. (1999) "Türkiye'de Genel Ortaöğretim Kurumlarında İnsan Hakları Eğitimi". Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kepenekci, Y.K. (2000a) **İnsan Hakları Eğitimi**. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kepenekci, Y.K. (2000b). "İnsan Hakları Eğitiminde Diğer Derslerden Yararlanma (Genel Lise Örneği)". **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt:31, Sayı:1.
- Kepenekci, Y.K. (2002) "İnsan Hakları Eğitimine Genel Bir Bakış". **Çocuk Çocuk Dergisi**, Sayı: 20.
- Öncü, E.Ç. (2002) "Erken Çocukluk Döneminde Sorumluluk Eğitimi". **Çocuk Çocuk Dergisi**, Sayı: 21.
- Özden, Y. (2002) **Sınıf İçinde Öğrenme Öğretme Ortamının Düzenlenmesi**. Sınıf Yönetimi (Ed. E. Karip). Ankara:Pegem Yayınları.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2001) 2002 Yılı Başında Milli Eğitim, T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, Araştırma, Planlama Ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- Vural, İ. H. (2000) **İlköğretim Vatandaşlık Ve İnsan Hakları Eğitimi-7**. İstanbul: Serhat Yay.
- Yeşil, R. (2002) **Okul ve Ailede İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi**. Ankara: Nobel Yay.
- Yıldırım, A.; Şimşek, H. (2000) **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yay.